

הרהורים על השימוש במילה "פאודליות"

המתודה או מבחינת הגישה; אין כל בושה להוסיף ולומר כי הלאקוונות שנתגלו בתחום המדעי שלנו – ובנו עצמנו – לא מולאו, ולא יכולים היו להתמלא, בשלוש השנים הללו. קיומם מונע מאיתנו להציע כל הנחיה כללית לכותבים, בהנחה שהרגשנו צורך בכך, ולא נותר לנו אלא לברך על הגיוון שלו וזכינו, על הסיוע שניתן לנו ועל שיתוף הפעולה שבו התברכנו.

ובכל זאת – אם הקדשנו את עצמנו באורח ייחודי להיסטוריה הכלכלית והחברתית של המזרח שכתב עת זה חייב לסייע בכתיבתה, או אם אנו מעוניינים במובן רחב יותר בהעמקת ידיעותנו בתחום נרחב זה, אשר נחקר עד עתה באורח מאוד לא שווה – אין אנו פרסיונים אינדיבידואליים בלבד, אלא אנו תורמים בדרך כלשהי ליצירה משותפת שלא נוכל לממש אם נמשיך להתעלם אלה מאלה. חובתנו למוטט את המחיצות, שהן התוצאה העיקרית הנובעת מקיומו של מגוון השפות. עלינו לעשות זאת כדי ליצור בקרבנו מחדש את המקבילות ליחסים או לקרבת המשפחה שהיו קיימים, לצד ההבדלים, בין קבוצות האנשים המשמשים מושא למחקרינו. רק כך ניתן יהיה לוודא באורח המיטבי את מידת המקוריות, ולו של קבוצה אחת ויחידה, ומתוך היכרות עם אחדים ממאפייניה להסיק את הפירוש הנכון ביותר. להקיף במבט אחד את העמים הרבים המופרדים באמצעות גבולות מצומצמים מדי – זוהי משימה המתחזרת כהכרחית במיוחד כשמדובר ברגעים אחדים של ההיסטוריה של המזרח הקרוב העתיק, והיא אינה פחות הכרחית גם בשעה שניצבות מולנו (בזמנים אחרים, ובמיוחד באלה שהם יותר קרובים לתקופתנו) אימפריות רחבות ידיים ותחומים לשוניים נרחבים יותר. הבעיה החמורה ביותר אינה הקושי של כל אחד מאתנו להתעדכן בתוצאות שהושגו בתחומי מחקר המשיקים לתחומי; הבעיה היא שבגלל סיבות רבות (השפה, טיבן של התעודות, טיבם של המונחים שבאמצעותם מתארת כל חברה את עצמה, וגם הגיוון המאפיין את הכשרתנו) אין בינינו הסכמה קפדנית בכל הנוגע לשפה, ובשל כך אנו משתמשים לעתים במונחים שונים כדי להציג עובדות דומות, או מעניקים לעתים שם זהה לעובדות מנוגדות שלא ניתן לצמצמן לכדי סוג אחד. דיונים רבים יאבדו את סיבת קיומם או יוארו באור חדש אם אך ישתמשו המשתתפים בהם באותן מילים לאותה משמעות, ולמשמעויות שונות במילים שונות. מכל מקום, יש לקוות כי ביצירה משותפת יזכירו המשתתפים השונים לפחות מידה מינימלית של אחידות הביטוי.

ברוח זו אני מבקש לפרוש בפני שותפינו וקוראינו את ההרהורים שעלו בי עם קריאתו של ספר שהופיע לאחרונה, שאנו, ברובנו, לא היינו מבחינים בו משום שכותרתו אינה מיועדת לנו, אך יש בו פרקים – ודברי הפצרה – שמחובתנו לשים לב אליהם ולהשיב להם. האם יש צורך לומר כי בתחום זה איני מקנה לעצמי שום תכונה מיוחדת, ולכן איני מתיימר, בשום פנים ואופן, למלא תפקיד של נותן ההוראות? להפך: כמו רבים מאתנו, המומחים בתקר העובדות בתחומים מוגדרים, אני חש די שלא

הרהורים על השימוש במילה "פאודליות"

קלוד כאהן

קלוד כאהן יוצא בקריאה ליתר הקפדה על אחידות השפה בה משתמשים ההיסטוריונים, כדרך ליצירת הבנה לגבי המגוון הנחקרות. הדוגמא אותה מציין כאהן במאמרו היא הפאודליזם. השימוש חסר האבחנה שנעשה במונח זה, טוען כאהן, שישטש והפך אותו למתאר מגוון רחב של תופעות, אשר ספק אם לאחר בדיקה מקפת (כפי שעורך הוא) עדיין יתוארו כפאודליות. בנוסף לכך מצביע כאהן על הדרך שבה האירופוצנטריות ה"אינסטינקטיבית" מעוותת את תפיסת ההיסטוריה, ומציע דרכים להתגבר על כך.

לאחר ניתוח הבעיות המרכזיות הקשורות בשימוש חסר האבחנה במונח "פאודליזם", תוך הצבעה על המאפיינים הבסיסיים של המוסד, עובר כאהן לבחינת התפתחות האקטאע באימפריה המוסלמית תוך השוואתו לפאודליזם המערבי. המסקנה אליה מגיע כאהן, היא כי מרכיבי היסוד של הפאודליזם אכן נמצאו גם ב"מזרח" וגם ב"מערב", וכי ההבדלים ביניהם נובעים מנסיבות היסטוריות. באופן זה המאמר תורם גם לטשטוש היכוסומיה שבין מזרח למערב.

אנו עומדים בפתח השנה השלישית לקיומו של כתב העת שלנו (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*). הוא נוסד בידי עמיתים, שהמשותף להם ולמציא לאור הוא מודעותם לפיגור שנצבר באחד מענפי חקר "המזרח" הרצון לפעול כדי לסייע בהדבקת פיגור זה, זאת בלא שיתיימרו להיות בעלי מיומנויות מיוחדות, ובוודאי בלא שיחשבו להקים אסכולה מסוג כלשהו סביב דוקטרינה או מורה. באורח צנוע אך ממשי, כך אני מאמין, החל כתב העת שלנו למשוך אליז מגוון של משתתפים, והתקבצות המעשים והרעיונות שנבעה מכך עודדה, אולי, מחקרים חדשים. בתחומים מסוימים היו כמה מאמרים שהציגו חידושים של ממש – מבחינת

Cahen, Claude, 1960. "Au seuil de la troisième année: réflexions sur l'usage du mot de féodalité", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3: 2-20
הרגם מצרפתית: חגי פרשנר.

בנוח כאשר עלי להתעלות ולהידרש לשיקולים כלליים יותר, שבצינורם הסכני והקונקרטי מועט מיד. אני מאמין כי חובה עלינו לאלץ עצמנו לעשות כן מתוך עניין בהגדרה מדויקת של מושאי עבודתנו ושל המתודה שלהן, וכמו כן – האם לומר זאת? – משום שאחרים (פילוסופים, פוליטיקאים וכיוצא באלה), שידם אינה עושה במלאכה כמונו ושאינם באים במגע עם המקצוע, לא מנעו מעצמם את הדיבור וביטאו דעות המעוותות את גישתו של הציבור הרחב ובאמצעותו גם את גישתנו.

* * *

הספר שמדובר בו, האיונות והפאודליות, שנכתב בידי עמיתי וחברי ר. בוטרוש (Boutruche 1959), הוא פרי עטו של "חוקר המערב" (occidentaliste); הספר לא היה מוצג כאן אלמלא ניסה המחבר, ברצונו "למקם" את מושא תיאורו – החברה באירופה המערבית בימי הביניים – להעריך את מידת מקוריותה, ולכן נגרר להשוואות בין התחום שלו לבין התחום שאנו נקרא לו (לצורך העניין) "התחום שלנו".

בפתח הדיבור מובאת הקדמה, המעמידה אותנו כמעט בברוטליות בפני הבעיה ובפני טווח האחריות שלנו. בהקדמה זו משחזר המחבר את תולדות התפיסות השונות של ה"פאודליות". המסורת המקובלת, שהאחריות ליצירתה מוטלת על כתפי אנשים רבים, גרמה לכך שהכינוי "פאודלי" אומץ כדי לתאר את החברה באירופה המערבית בימי הביניים; הכינוי הזה הוא כמובן אומלל, אם נשתמש במילה במובנה האטימולוגי, מכיוון שהאחוזה ("פאודום" [fief]) היא רק אחד המרכיבים הסטרוקטורליים של החברה ההיא. המונח הופך אומלל עוד יותר כאשר משתמשים בו אחרים, מרקסיסטים או שאינם כאלה, הרואים בפאודליות סוג מסוים של ארגון כלכלי-חברתי המאופיין בעיקר בנחלה הפאודלית ובאדנות; שהרי בארגון חברתי כזה, האחווה עצמה (ה"פאודום") לא הייתה אלא מרכיב משני בחשיבותו, המוגבל למעמד העליון, ואף לא תמיד הייתה קיימת.

במידה מסוימת, הבעיה נובעת מאופן השימוש במילה: העיקר הוא לדעת מהי הגדרתה, באשר למונח "אחוזה" עצמו: בשלבים הפרימיטיביים אמנם ציין מונח זה נכסים בדמות בעלי חיים (בהמות משק), אך ברבות הזמן עוותה משמעותו. המצב הופך חמור עוד יותר כאשר חוסר ההתאמה האטימולוגי של המילה מלווה בחוסר דיוק ובבלבול בקשר להגדרה עצמה. כאשר עיתונאים או פוליטיקאים מוקיעים את ה"פאודליות", מי בדברו על האיגודים המקצועיים ומי בדברו על התאגידים – ניהא. ואולם, יש להכיר בכך שביקורת זו חלה גם על חוקרי מורה רבים. ברור שיש כותבים לא מעטים שיעניקו את התואר "פאודלית" (בלי מידה יתרה של הקפדה) לחברה, פשוט משום שמצאו בה קו אופי זה או אחר שבאופן כללי מזכיר להם סוג של פאודליות מערבית; זאת מכיוון שזו האחרונה היא, לפי תפיסתם, נטולת כל קווי מתאר ברורים,

או גרוע יותר – משום שנדמה להם כי ניתן לפרש קו אופי מסוים לאורה של אותה פאודליות מערבית: במקרה אחד יהיה זה פיצול הסמכות הפוליטית לטובת בעלי עוצמה פרטיים, ובמקרה אחר – תמלוג גדל"ני (ובדרך כלל לא יותר מזה). ברור לחלוטין כי עקב גישה זו מילדות חברות "פאודליות" בהמוניהן. אך בשל כך דרך הצגתו של העניין כולו היא מטעה: או שמעריבים אלה באלה חברות ומוסדות שאין ביניהם אלא תכונות דמיון חלקיות ושטחיות, שלא לדבר על עירוב בין הפכים גמורים, או שמתדיינים על אודות הצביון ("הפאודלי" או לא) של חברה זו או אחרת. באשר להסבר צביון זה על בסיס מידע בלתי מדויק, תפיסות שאינן במקומן ומילים שבעלי תזות שונות לא תמיד מעניקים להן משמעות זהה: "אילו מילים יופיעו תחת קולמוסי חוקרי המזרח, אם יסכימו לשכוח את מכלול הכינויים המערביים השימוש בטרמינולוגיה גורפת-כולל, הפוסר מכל מאמץ יצירתי, מונע לעתים את היכולת להבחין בסטרוקטורות של המזרח כפי שהן באמת, להעמידן בפרספקטיבה שלהן ולאפיין אותן [...] (שם: 234).

ואכן, כך מראה גם המחבר עצמו. אמנם, בנוגע ליפן, לא נוכל להוציא מכלל חשבון את האפשרות שבמקרים מסוימים יימצא כי טרמינולוגיה שהושאלה מאירופה "נדיבקה" כראוי למציאות "אוריינטלית": אין מסך ברזל בין מרכיבי האגושיות המשותפים לנו. במסגרת ההסתייגויות הללו, משאלתו-תביעתו של עמיתנו היא מוצדקת. ברם, גם אם נתעלם מן המקרים שבהם, בגלל תפיסות מעורפלות יתר על המידה, השימוש במילה "פאודלי" הוא ללא ספק מוטעה, הרי שבמידה מסוימת לגיטימי לכנות סוגים שונים של חברות בכינויים המדגישים את הקרבה המהותית ביניהם והמבטלים הבדלים משניים בין דוגמאות קונקרטיות. באופן כזה יש סכנה שהגזמה בחשיבותם תביא לתהליך של ריסוק המכלול וליצירת מגוון של סוגים שמספרם יהיה כמספר המקרים. הלוא באותה מידה יש הגזמה בכך שמשתמשים במילה באורח כה רשלני, עד כי מדברים באמצעותה על חברות שיש ביניהן הבדל מהותי, ובכך מסתירים את הפערים העמוקים שביניהן ואת קווי המתאר של התפתחותן.

בסיימו לתאר את התהוותה של הפאודליות באירופה המערבית עד אמצע המאה האחת עשרה בקידוב, מציג בוטרוש את השאלה הבאה: האם לתצורות החברתיות שזה עתה הכרנו (אלו שהתקיימו באירופה המערבית) הייתה מקבילה בחברות אחרות? בהמשך הוא סוקר את רוב החברות שכוננו בפי המלומדים "פאודליות". הקושי הניכר הטמון ביותמה זו הוא, כמובן – והמחבר יודע זאת היטב – שלשם הגשמתה הוא חייב להסתמך על עבודותיהם של מומחים, שדרך כלל לא ניכרה בעבודותיהם רוח ההשוואתיות או קפדנותה: הם לא השתמשו בשפתו, וגם כינם לבין עצמם לא דיברו בשפה אחידה. הוא נאלץ, אם כן, להתאמץ ולערוך בד בבד גם מעין תרגום מלכד, אך בלא שתהיה בידו האפשרות לאמת את התעודות באופן ישיר. לכן היה על המומחה לומר לו בכל מקרה האם התרגום הוא נכון; ואולם, בה בעת היה על אותו מומחה להיות

מודע לכל מה שניתן להשיג בזכות חיבור שייכתב באותם מונחים מושגיים שאוחדו, כמו גם לכל השינויים שהמתבר עשוי להכניס במתודה שלו.

איני משוכנע כי אני אישית הייתי פועל בדרך שבה בחר בוטרשוש. כמו כל האבות המייסדים שעיצבו את תפיסתנו בנושא המשטר הפאודלי, גם מוצאו של בוטרשוש מהאזור שמצפון להרי האלפים; הוא פותח את מחקרו בדיון בסיטואציה שהתקיימה – כפי שמצא – בין נהר הריינגוס לנהר הלואר ברגע מסוים בהיסטוריה וממשיך ושואל את עצמו עד כמה נוצרו לה מקבילות בחברות אנושיות אחרות; כאלה הוא מוצא אך מעט. אעז לומר כי על בסיס השוואתיות שנהגתה באופן הזה, מסקנה זו הייתה סבירה א-פריורי. ברור שלפאודליות של המערב יש מאפיינים ספציפיים, אך אם נדגיש אותם יודגש גם הניגוד הקיים בינה לבין המשטרים ההיסטוריים האחרים, והרי יש ביניהם לא פחות קווי דמיון; יש אפוא דבר מה טובייקטיבי בהצבתו של מכפיל קבוע לשם הערכת החשיבות שאנו מקנים לכל מאפיין.

הבעיה העיקרית שמטרידה אותנו, כהיסטוריונים השואפים להבין את דרך התהוותו של הומו-פוליטיקוס, היא האם יש צורות הכרחיות של מעבר במהלך התפתחותם של דגמים חברתיים, ומה הם התכנים הגלומים בצורות אלה. דומה כי לפי הגישה הרצינית אין להתחיל את הבדיקה בחברה שנבחרה באורח שרירותי, אלא להתחיל לבדוק סימולטנית ובאורח שוויוני את כל החברות שבהן ניכרות מגמות מתלכדות, לציין את נקודות הדמיון שביניהן, את ההבדלים ביניהן ואת דרכי התפתחותן. או-אז, במקום שהמערב יהיה הבסיס להשוואה ותתעורר הסכנה שייראה (למרות צעדי ההזירות של המתבר) כאילו הוא הנורמה שאליה נסו, במידה זו או אחרת, כל החברות האחרות, הוא יוצג כמקרה אחד מני רבים (תהא חשיבותו אשר תהא) וכך יקל להעריך את מידת מקוריותו היסודית, אם יש כזו. במילים כלליות יותר: תהיה אפשרות להבחין בכמה טיפוסים מהותיים, לגסות ולציין בדיוק את המאפיינים ההולמים כל אחד מהם, ולקבוע אלו מהם יתקבלו כראויים לתואר "פאודלי". איני רוצה להישמע כמעין מורה בבית ספר יסודי, אך אולי בכל זאת, לאור נסיוני, לא יהיה זה מיותר לציין כמה אינדיקציות פשוטות מאוד שראוי להיעזר בהן כבואני לערוך הבחנות מעין אלו, ולאבחן את המקורות העיקריים לבלכול אפשרי ביניהן.

א. לעתים נוצר הרושם שמתברים חושבים שאפשר להעניק את התואר "פאודלי" לחברה המתאפיינת באחד מן השניים: בצורות דומיננטיות מסוימות של רכוש גדול, או בדרכים מסוימות של תשלום מטעם המדינה, הניתן בצורה של נכסי דלא ניידים או של נכסי דניידים (מיסלטיין), ולא במזומן. איש לא יכחיש כמובן כי האחוזה הגדולה, או ליתר דיוק – הנחלה הנרתבת, היא תנאי הכרחי לקיומה של פאודליות, אשר מצדה אינה עולה בקנה אחד עם האחוזה הקטנה. אך מכך לא נובע שניתן לכנות כל אחוזה גדולה בתואר "פאודלית". בעת העתיקה וגם בעת החדשה היו גם היו אחוזות גדולות

שלא היה להן ולא כלום עם הפאודליות. זאת ועוד: אם המדינה (או הנסיך) מחלקת ממתת ידה, ומשלמת בצורה של נכסי דלא ניידים הנלקחים מרכושה שלה – הרי שוהו ביטוי לתנאים כלכליים, טכניים; אלה אמנם תרמו להתפתחותן של תצורות פאודליות, שלא היו יכולות להתקיים בלא תנאים אלו, אך בשום פנים ואופן לא די בהם כדי לכונן תצורות כאלה. בשני המקרים, קו ההבחנה היסודי, המבדיל בין מה שלחלוטין אינו פאודלי לבין מה שבעצמו אינו מכונן משטר פאודלי אך מהווה מרכיב נורמלי שלו, הוא כדלקמן: כל עוד הבעלות על הקרקע, היא מקורה אשר היא ותהייה מידותיה אשר תהייה, אינה מוציאה את הבעלים מתחולתו של המשפט החל על הכול, דהיינו – כל עוד הקרקע הזו, מצד אחד, נותרת כפופה לפיקוח ולהתחייבויות (במיוחד הפיסקליות) שהאחרים כפופים להן, ומצד שני אינה מעניקה למחזיק בה שום זכות אחרת על פני האנשים המתגוררים על הקרקע הזו (אם יש כאלה), מלבד הזכות הכלכלית ליטול חלק מפירות עבודתם ולהפעיל סמכות מנהלת-מכוונת על העבודה הזו, אין מקום לדבר על פאודליות. הדבר שהבעלות הפאודלית מהווה תשלום בעבורו או ערבות חומרית קודמת לו הוא יישומן של זכויות ציבוריות והנהגת מנהל, משפט, מיסוי ופיקוד צבאי. כלומר, אם נסתכל בכך מנקודת המבט של הנתינים, מדובר במרות; אך אם נסתכל בכך מנקודת מבטה של המדינה, הרי זהו סוג של שירות (גם אם מדובר בחדירה לא חוקית אל תחומי סמכותה).

בנקודה זו יש להסב את תשומת הלב לשני קווי הבחנה. כאמור, אם המדינה (נסיך) מותרת על אדמותיה בתמורה להתחייבויות כלכליות כגון עבודת אדמה, היא נוהגת בדיוק כמו שהיה נוהג כל בעל קרקע פרטי, ואין כאן – אם נקפיד בלשונונו – שום דבר שניתן לכנותו "פאודלי", אלא מדובר בדרך של השבחת הרכוש הציבורי (או רכוש הנסיך). ואולם באותה מידה אין לדבר על פאודליות אפילו אם דרישתה של המדינה קשורה לשירותים שטיבם אינו כלכלי – כמו למשל השירות הצבאי – אם שירותים אלו הם אישיים, ואינם מבטיחים שום זכויות לגבי אנשים אחרים. נהפוך הוא: כאשר המדינה הרומית או המדינה הביזנטית, בתקופות שונות בתולדותיהן, העניקו "נכסים צבאיים" קטנים לאיכרים שאולצו לשרתן כחיילים בעת הצורך, ברור שהן כוננו מעמד של בעלי-רכוש קטנים (או של בעלי-רכוש למחצה), העשויים להתנגד לתהליך של פאודליזציה, וממילא גם לתהליך הגברת עוצמתה של אצולה זו או אחרת, טוב יותר מאחרים. גם בחברות אחרות, שבהן לא הייתה רשות-מדינה אמיתית (כמו החברות הגרמאניות של ימי הביניים המאוחרים), התגלו האיכרים-החיילים כמרכיב של התנגדות לאותה פאודליזציה ממש. יש אם כן שיבוש כפול כאשר חוקר מעניק את התואר "פאודלי" לצעד של מסירת קרקע (יצירת קונצסיה) בתמורה לשירותים שהם כלכליים בבירור. שיבוש נוסף נוצר אם על בסיס התפיסה הנכונה, שלפיה מסירת הקרקע הפאודלית היא תמורה לשירות ציבורי, מצמידים את הכינוי הזה למקרה של

שירות אישי בבירור, שאינו מעניק לנותן השירות שום פיקוד על אנשים אחרים. מסירת הקרקע האחת והיחידה שתיכלל במסגרת הפאודלית היא זו הגעשית בתמורה לשירות שמשמעותו הפעלת סמכות.

אנו נעניק את הכינוי "בעלות חכירתית" (emphytéotique) לכל בעלות על קרקע שגמסרה מטעם המדינה (קונצסיה) בלווית זכויות וחובות המקבילות לאלה של אחווה מן הסוג הרגיל וזאת במטרה להשביח אותה. אם המדינה מוותרת, במקרה כזה ובמקרה של רכוש המצוי בבעלות רגילה, על חלק מן הזכויות שיכולה הייתה לדרוש ביחס לשני אלה, הרי שהיא מאפשרת בכך לנהנה לממש זכויות מקבילות גם כלפי התושבים המתגוררים על הנחלה. בכך הופכים כל מי שתלויים כלכלית בנחלה זו להיות תלויים בה גם מנהלית. במקרה כזה הרי שהקרקע מוגדרת כ"נחלה בעלת חסינות", ומי שיושב עליה "נהנה (מוטב) בעל חסינות". אם יצליח האחרון להחזיק תחת סמכותו, שהיא גם ציבורית וגם פרטית, את האנשים שבתוך הנחלה שלו, הוא יהפוך לאדונם הפאודלי (seigneur); או-או נוכל לדבר על משטר אדנותי-פאודלי (seignurial), ועל תהליך פאודליזציה.

למעשה, "נחלה בעלת חסינות" היא מושא להורשה, ולפיכך גם הסמכות האדנותית-פאודלית היא כזו, אפילו אם המדינה כבר אינה שבעת רצון מן האדם המיישם סמכות זו. קשה להאמין שהנסיכים ויועציהם לא ראו לעתים קרובות את הסכנה הטמונה בסיטואציות כאלה לעוצמתם-הם; אך אם התנאים הטכניים מחייבים הקצאת קרקעות, או לפחות הכנסה הנגבית מהן בו במקום כגמול לסיכני הציבור, כי אז יש רק שני פתרונות אפשריים: האחד הוא שהסוכנים יבחרו רק מקרב אלה שכבר יש ברשותם קרקעות ואנשים יושבים עליהן, והשני הוא שסוכנים אלה יקבלו קרקעות שעליהן יושבים אנשים. בדרך כלל לא יכלו הנסיכים לקבוע הליך שיאפשר להגביל את מענקי הקרקע לתקופת כהונה מוגדרת, או לא יכלו ליישם הליך כזה, ולכן הלך ואול מלאי הקרקעות; הפתרון הפשוט ביותר לבעיה זו היה להתיר הורשת כהונות ציבוריות, במטרה להתערב בכל העוצמה שנותרה למעניק ולמדינה או לנסיך כדי לגשל את המכהן הבלתי רצוי, אם זה האחרון השתחרר יתר על המידה מן הפיקוח.

התפיסה בדבר כפיפותה של מסירת הקרקע לשירות היא המרכיב שבו מתבטאת המקוריות האינטלקטואלית של המשטר הפאודלי; משום כך אי אפשר להעניק את התואר "פאודלי" לשיטה שעדיין לא פיתחה את התפיסה הזו. אף על פי כן, גם "טובת ההנאה", או האחווה (fief) במובהק, הפכה כידוע למעין מושא להורשה, דבר שערער את האיוון של השיטה לטובת הזכויות שבהן החזיק הנהנה ביחס לקרקע, אם כי בלא שהביא להיעלמותו של השירות.

ב. לעתים קרובות מתעורר הרושם כי המחברים מעניקים את התואר "פאודלי" לכל חברה שבה הם מוצאים אנשים כפופים לקרות, הקשורים אל אדונם בקשרים של תלות

פרטית. אכן, ברור כי זהו אחד המאפיינים של המשטר הפאודלי, אך האם נובע מכך שדך בתצורות כאלה של תלות כדי להגדיר משטר זה כפאודלי ושאותן תצורות הן פאודליות משבען באורח שאינו תלוי בדבר? הרי מובן מאליו שניתן למצוא ביניהן קווי דמיון מסוימים, אך מכאן ועד לזיהוין זו עם זו המרחק הוא רב (ואני הייתי מבחין ביניהן באופן ברור יותר מכפי שהבחין ביניהן בוטרוש). הקליניטלה (הנתונים לקרות הפאודל ולחסותו) - אותם אנשים שהאצילים העשירים בערי הקיסרות הרומית או בערי המדינות שהיו יורשותיה גייסו מקרב הפלגם (ההמון-האספסוף) העירוני ומקרב מי שהיו עבדיהם המשוחררים - מבוססת ביסודו של דבר על תלות כלכלית, ואין לה הרבה מן המשותף עם האגודות (קומפאניונאי) הצבאיות למחצה והאריסטוקרטיות, שבהן הקיפו עצמם ראשי הממלכות בתחילת צמיחתן מתוך המבנה השבטי במובהק. שוני קיים גם בין אגודות אלה לבין התנועה הגרחה של הרקומנדציות (recommandations); תנועה זו, בשעה שסמכותה של הרשות הציבורית (המדינית או השבטית) לא הייתה מספקת, דחפה יותר ויותר אנשים מכל שכבות האוכלוסייה להעמיד עצמם, ולו גם במחיר עצמאותם, תחת הגנתם של רמי מעלה שהיו בעמדה טובה יותר. ויש כמוהן תצורות וגרסאות משניות רבות אחרות שאיני מציין כאן.

ודאי הוא שאגודות ו"המלצות" נמנות עם פרקטיקות אחרות שהיו ממטרימיזו של המשטר הפאודלי, אך מכך לא נובע שהן עצמן פאודליות. האגודות האותנטיות נוסדו בחברות שעדיין לא הכירו כמעט רכוש חקלאי וישובי קבע. כלומר, האגודה אינה נמנית עם המוסדות הקרקעיים שהם, כפי שראינו לעיל, המוסדות המקוריים והמהותיים של משטר פאודלי; התייחסות ל"פאודליות נוד" - ויהא אשר יהא העניין הסמוך ביצירה שמחברה משתמש בכינוי מעין זה - נראה שיש בו הרחבה של המונח, ובהחלט שימוש לרעה בו. פאודליזציה של האגודות לא החלה אלא מרגע שקיבלו החברים החשובים ביותר קונצסיות, כמסגרת המפותחת יותר של חברות חקלאיות יישוביות-קבע במובהק. קונצסיות אלה, מתוך שהעניקו לאותם חברים אוטונומיה כלכלית רחבה למדי, ומתוך שהביאו להרחקתם של יתר החברים מן המנהיג, רופפו את קשרי האגודה והכשירו את הקרקע להיעלמותה. עוד יש לציין כי קונצסיות אלה לא ייקראו "פאודליות" אלא אם עמדו בתנאים שמנינו לעיל.

ובאשר להמלצות, אשר בוודאי תורמות לתהליך התבססותה של האדנות בבסיסה של החברה, וגם מעידות כי התלות הפרטית תפסה את מקומה של הנתינות הקשוה כלפי המדינה (הנסיך) בכל דרגות החברה: כשלעצמן, אין בהן כדי להעניק - ולו לנתונים לקרות המצויים ברומו של מדרג התלות - לא סמכות ולא רכוש קרקעי בהורשה. עם זאת, במידה שעמדות הכפיפות הציבוריות אינן מורגשות דיין, יכולה להיות (ובדרך כלל יש) לנסיך ולסוכניו הבכירים נטייה לבחור באנשים הקשורים אליהם אישית, בקשרי תלות כאלה, לתפקידי נשיאה בחלק מן הסמכות. באופן כזה הופכת

התלות הפרטית במנהיג הפוליטי לאמצעי להשגת מידה קטנה של סמכות ציבורית, וזהו קר מאפיין של המשטר הפאודלי. הוואסאליות – אם להשתמש במונח המציין תלות מעין זו במדינה הקארולינגית שבה נוצרה הפאודליות – הלכה והשתלבה בהדרגה כמוסד הענקת האחריות תמורת שירות (fief-service), כפי שהגדרנו לעיל. בשלב מסוים בתהליך זה נכנסו בעלי החסינות החופשיים לתוך רשת יחסי התלות והפכו את אחריותיהם החסיגות לפאודום (fief), ובתמורה קיבלו ערוכה לסמכותם או אף זכו בהרחבתה.

ג. דווקא משום שהמשטר הפאודלי כרוך בחלוקה של סמכות, נראה לעתים שהמחברים מעניקים כינוי זה למשטר אך ורק משום שהם רואים בו ריבוי של נסיכים נמוכי דרג והתפוררות של מרכיבי העוצמה השלטונית, שבמקומות אחרים היו שייכים למדינה הריכוזית. אין ספק שפיצול מעין זה הוא אחד ההיבטים או המרכיבים של המשטר הפאודלי, אך האם בשל כך נעניק כינוי זה לכל משטר של נסיכויות הסמוכות זו לזו, שכמותו חזו עמים עתיקים כה רבים עוד בטרם קמו ממלכות או ערי-מדינה? יהיה בכך משום בלבול בין החלק לבין השלם, ומעל לכול, יהיה בכך משום התעלמות מהיבט המנוגד לכל תהליך היווצרותה של הפאודליות, היבט שבדרך כלל מדגישים אותו במידה פחותה – אף שאינו פחות ממשי – והוא השתייכותן של כל הנסיכויות הללו למכלול פוליטי יחיד ומוכר, כפי שותן למלוכה סן-רנטי. אמנם, בדרגים העליונים עשויה הייתה להתבטא תכופות הנטייה של הנסיכים הגדולים להחליץ מן המערכת כדי להגיע לעצמאות מלאה, מה שמאפשר לדון במידת היעילות שלה; אך למרות זאת אין להכחיש כלל את העובדה שהשתייכות משותפת זו השפיעה בדרך כלל ביעילות על הדרגים האחרים, ועל חלקו הגדול של המארג החברתי; ראיה נוספת לכך ניתן למצוא, למשל, בהתנגדות שהתעוררה באיטליה להפיכת רכוש בעל חסינות ל"פאודום בסגנון פראנקי", כפיפות שבעלי החסינות לא היו מעוניינים בה.

עם זאת, יש לזכור כי אין מקום לכנות בתואר "פאודלי" כל מוסד המורכב רק מממשלות גדולות בעלות טווח אוטונומיה נרחב. אם המושל הוא פקיד, כלומר אדם המקבל את סמכותו בצעד האצלה בריבוי מטעם הנסיך, יהא אשר יהא אופן מתן התמורה לזה הראשון, אין אפשרות לדבר על צביון פאודלי. צביון זה קיים רק מרגע שאתו מושל מחזיק בסמכותו בתוקף מעמדו (מעמד אישי ובלתי ניתן לביטול) כמי שכפוף באופן פרטי לנסיך או כמחזיק ברכוש פרטי קרקעי הנהנה מזכויות יתר (או שניהם גם יחד).

אין לזהות במקורו את השלטון המוענק באופן זה (בהליך של יצירת קונצסיה) עם שלטונו של בעל החסינות. זה האחרון מקבל, בלא כל קשר ליחסי תלות, חלק מן הסמכות הציבורית על הקרקע שהוא בעליה – אם נגדיר זאת במונחים של בעלות קרקעית (מונחים דומניאליים); כלומר, הוא מנהל ישירות את הליכי ניצולה הכלכלי,

ועושה זאת בלי מתווך אחר, מלבד (לפעמים) חוכרים, שאת הסטטוס הזה שהוענק להם ניתן לבטל. אדם שמתוקף היותו כפוף לנסיך ולסוכנו קיבל מאת הנסיך סמכות על אזור או על חבל ארץ, אינו הופך עקב כך לבעלים של הקונצסיה ומעורבותו אינה מחסלת את זכויותיהם של בעלים קודמים, אפילו אם הוא עצמו מחזיק בנכסים המצויים באותו חבל ארץ. הוא מקבל רק את זכויותיה של המדינה על הנכסים הללו, זכויות שאינן מבטלות את החסינויות השונות של נכסים אלו, שקודם לכן התקיימו ישירות מול המדינה. כזו היא לכל הפחות הסיטואציה הראשונה. ואולם, מכיוון שהתמורה או הערבות החומרית שנמסרה מראש היא קונצסיה גדל-נית המלווה בזכות ציבורית, המצויה בטריטוריה המנהלית שהוענקה והקשורה אורגנית לסטטוס של תלות אישית מתמדת כלפי הנסיך, והיא (התמורה או הערבות החומרית) מלווה בזכויות ציבוריות, הרי מכאן קצרה הדרך לאבחנה המוטעה של תלות הדרדית, ובסופו של דבר של זהות, בין הענקת הנכס הגדל-ני לכהונה הציבורית ולתחום השיפוט הטריטוריאלי של הכהונה הזו. במיוחד ניתן לטעות ולערב בין הזכויות המיושמות בתחום שיפוט זה לבין זכויות הבעלות הפרטית, העומדת מעל זכויותיהם של בעלי רכוש הכפופים לקרות. סופו של בלבול זה הוא, אם כן, פירוק מושג הבעלות להיררכיה של זכויות, ולטשטוש בין המושגים בעלות פרטית, נאמנות פרטית וסמכות ציבורית. אינו משובע כי יש הסכמה מלאה ביני לבין בוטרוש בנוגע לניסוחים מסוימים: מה שמאפיין את המשטר הפאודלי אינו הפרטה מועדת של הסמכות הציבורית – שהרי במציאות אין נשבעים שבעות נאמנות אישית אלא לאישים שהואצלו עליהם זכויות ציבוריות – אלא איר-הבחנה בין שני ההיבטים; אמת המידה המעשית לזיהוי של משטר פאודלי מצויה בהחלפה למעשה של תנאי מתמיד, שהוא *ratione rei et personae*, כלומר, לפי טיב העניין והמעמד האישי בהצלות בנות-ביטול.

ד. נראה כי מחברים נוטים לבטא את המונח "פאודליות" כל אימת שהם מזהים אצולה צבאית חזקה, בדרך כלל ממוצא זר – אצולה כובשת, הניצבת מעל המון נתינים. אין להכחיש כי הצביון הצבאי קשור – אולי לא בהכרח, אך לפחות מבחינה היסטורית – למשטר הפאודלי, שהרי הוא מסייע בעוצמה רבה לכינונו של משטר זה; ואולם, המקבילה ההפוכה אינה נכונה. מלבד זאת, הצמדתו של התואר "פאודלי" למשטר כלשהו רק משום שהוא חוזה את נוכחותה של אריסטוקרטיה ממין זה, יש בה בלבול בין החלק לבין המכלול; הרי אין כל הכרח שאריסטוקרטיה מעין זו תתאפיין בארגון צבאי.

ה. בסיכומי של דבר, כפי שראינו, קיימים שני סוגים של שגיאות או של בלבול מושגי. הסוג הראשון מתבטא בהצמדת התואר "פאודלי" למוסדות שאינם ראויים לתואר הזה; הסוג השני בא לידי ביטוי בזיהוין של חברות, המתאפיינות רק בחלק מן המרכיבים המכוננים את הפאודליות והנעדרות מרכיבים אחרים, כאילו היו פאודליות

בתכלית. גם אם אחרים מן המרכיבים הללו בדרך כלל גוררים זה את זה, הרי שהתהליך בכללותו אינו מובן מאליו. גם אם מדובר בתהליך אוטומטי (דבר שטרם הוכח), הרי שהוא מתרחש בקצב כה איטי, עד כי תנאים חדשים רבים יכולים להופיע ולהפריע להתרחשותו. בכל מקרה, כאשר אנו דנים בחברות כאלה יש מקום לשקול את האפשרות שבתקופות מסוימות לא הניבה "האוטומטיות" את השפעותיה. נחלות אדנותיות בעלות חסינות ואגודות התקיימו זו לצד זו במשך תקופות ארוכות: היו נסיכויות שצמרתן הייתה פאודלית בלא שיהיה מתחתן מבנה פאודלי-אדנותי, ולהפך; והיו גם מקרים אחרים. כמו כן, במשטרים מסוימים התקיימו מוסדות פאודליים, או שקבוצות חברתיות תחת משטרים אלה התגבשו באורח פאודלי, אך מכך לא נובע שמכלול החברה והארגון המוסדי היו פאודליים; שהרי, מכיוון שתצורות אחרות או קבוצות אחרות התקיימו לצדן, מידת השפעתן זו על זו עשויה הייתה להשתנות לפי המקרה.

* * *

לאור כל האמור לעיל, יכולים אנו לבחור בין שלושה סוגים של התנהגות. אם נכיר באופן מלא בכך שיש סוגים רבים של חברות הכוללות מרכיבים מוסדיים מסוימים, ואשר אינן כוללות מרכיבים מוסדיים אחרים, שאותם אפשר למצוא בחברות מסוגים אחרים, נוכל לבחור לכנות בתואר "פאודלי" את כל החברות הללו (ברור לחלוטין שבחירה זו אינה מתאימה, אך מילה זו הפכה לנוסח המקובל ודי יהיה להדגיש את הגדרתה). לחלופין נוכל לבקש גישה הפוכה, ולהעניק את התואר "פאודלי" אך ורק לאותן חברות המתאפיינות בכל מרכיבי הפאודליות; ונוכל גם לדבר על משטרים שהם "פחות או יותר פאודליים", שהם "נוטים לעבר הפאודליות", וכיוצא באלה.

בבחירתנו לא נוכל להתעלם מהעובדה שמאחורינו מאתיים או שלוש מאות שנה של שימוש במונח. ברור כי רבים, מהם בעקבות מרקס ומהם באופן עצמאי, העניקו על פי רוב את התואר "פאודלי", בהכללה גורפת, לכלל המשטרים שקדמו לראשיתו של הקפיטליזם המודרני ושבו בעקבות המדינה העתיקה. יש להעיר כמובן שהמדינה העתיקה לא התקיימה בכל מקום, וייתכן שאף ניתן לראות בה דבר-מה יוצא דופן, אם כי חשוב – שהרי חברות אחרות (אם כי אולי בהשפעת יורשיה) עברו ישירות מן השלב השבטי, שקדם להופעתה של המדינה העתיקה, אל השלב ה"פאודלי", שאותו אנו מבינים כמתואר לעיל. כיום נוטים היסטוריונים רבים (מרקסיסטים ושאינם כאלה) להעריך כי כל החברות חוו – מהן פחות ומהן יותר – את השלב הזה, ועל כן הם נוטים להשתמש במונח "פאודלי" גם להגדרת חברות ימיבינימיות אסייתיות מכל סוג. אחרים (ובהם, לעתים, גם מרקס עצמו), שהתרשמו ממאפיינים מסוימים, שונים במובהק, של חברות אסייתיות שונות, העדיפו בשעתם לסווג את החברות הללו

לקטגוריה כללית נפרדת, שלה הוענק התואר המכתיים מעט והמהותני מיד "חברות אסייתיות".

משהגדרנו בעיה זו, ייתכן שבמקרים שבהם נבחן בחינה כללית מאוד את ההתפתחות החברתית, נמצא תועלת במונח שיחול על מכלולים חברתיים נרחבים המוגדרים רק באמצעות כמה מאפיינים בסיסיים משותפים. כמו כן, קרוב לוודאי שלא תהיה תועלת בהימנעות מהשימוש במונח "פאודלי" – אומלל ככל שיהיה – כדי לדבר על "ימי הביניים" הטרומ-קפיטליסטיים (שימוש הנובע מכך שהנוסח המקובל הוא מה שהנו). ואולם, מן הראוי שלכל הפחות נדרוש שהגדרה מוקדמת, או ההקשר, יאפשרו להוציא ממחשבתו של הקורא את הרעיון כי ייתכן שמדובר במשטר הפאודלי במשמעותו המדויקת, שאנו נגדירה היטב באותו מכלול של חברות. הטוב ביותר יהיה להימנע משימוש בביטויים "חברה פאודלית" ו"משטר פאודלי", ולהסתפק בהענקת התואר "מוסדות פאודליים" לאותם מוסדות ספציפיים הראויים לכך; ובאופן כללי יותר, לדבר על "עידן פאודלי" (דהיינו עידן שבו מתרחשות יחירו תופעות פאודליות) ועל "חברות של העידן הפאודלי", וכיוצא באלה שכן הופעתן של תופעות כאלה, היא כנראה קו משותף כמעט לכל החברות הללו.

ואולם, אם נמשיך ונגתח בפרוטרוט את הסוגים השונים של החברות הקיימות בעידן כזה, הרי שלכנותן "פאודליות" ללא הבחנה – יהיה זה צעד מסוכן אפילו אם נגדיר אותן כ"פחות או יותר פאודליות", "נוטות אל עבר הפאודליות", "קדם-פאודליות", "פרוטו-פאודליות" וכיוצא באלה. הרי כך בדיוק נקבע מראש כי יש אפשרות לזהותן זו עם זו וכי קיימת קהילה בעלת נטייה דומיננטית – דברים שאינם מובנים מאליהם כלל וכלל. הבה ואדגיש: בלי ליפול אל המלכודת שאליה נופלים סוציולוגים מסוימים, שבחששם מפני מיון לסוגים אינם מרשים לעצמם עוד אלא מונוגרפיות אינדיבידואליות ובכך הופכים את המכלול למושא לתהליכי ריסוק מלאכותיים, הרי שמהלך זהיר ואובייקטיבי יותר, שאף יפחית את מספר הבלבולים האפשריים, יהיה לנסות ולייחד כינוי ספציפי לכל סוג של חברה או של מוסד. בלא לחרוג (בשל היעדר מומחיות) ממסגרת הדיון במדינות שהיו יורשותיהן של החברות באימפריה הרומית ובמזרח הקרוב העתיק, רצוני להתוות סכמה של ההבחנות וההשוואות העיקריות האפשריות כאן.

בארצות רבות הכירו השכבות שבתחתית הסולם החברתי כלכלה פחות או יותר דומיננטית (המבוססת על אתרוות), אשר רכשה עם הזמן צביון אדנותי בלי שהתהווה סביבה מבנה פאודלי במובהק; וככלל, כל הטריטוריות שנכללו באימפריה המאוחרת ובאימפריה הססאנית, ולאחר מכן באימפריה המוסלמית, חוו במידה שונה של אינטנסיביות, מי במקדם ומי במאוחר, התפתחות תוך יחסי גומלין של נחלות בעלות חסינות ושל "קומנדציות". עם זאת במזרח הן הנוצרי והן המוסלמי, הוגבלה

ההתפתחות בשל השפעת מנגנון המדינה הביורוקרטי ובשל חשיבותן החברתית של הערים; היא אפילו לא התרחשה בכל האוכלוסיות הכפריות. בה בעת, התמוטטו במערב המדינות, תצורות חדשות הפכו דומיננטיות, ומעליהן התייצבו סוגי משטר שונים – למן מונארכיות אישיות ועד אגודות – שמקורם היה בפלישות ה"ברבריות". במזרח לא היו באותה עת כל מקבילות לסוגי משטר אלה. מכל מקום, לא הגרסה האחת ולא הגרסה השנייה ראויות לתואר "פאודלית". דומני שכבר הוכחתי בעבר (Cahen 1953) עד כמה היה משום סידוס הוראה בשימוש במונח "אחוזה" (Lehn, fief) וכן הלאה) לשם תרגום המונח המוסלמי הקמאי "אקטאע", המציין בעלות חכירתית פשוטה.

עם זאת, לחץ הצרכים הצבאיים (שהלך וגבר עקב התפתחותם של חיל הפרשים הכבד ושל כלי המצור) והצמצום בנחלות המדינה בעקבות חלוקתן הביאו לחיפוש אחר פתרונות כלכליים חדשים, הן במערב והן במזרח. בין יתר הפתרונות שנמצאו במערב הייתה גם ההפקעה למחצה של נכסי הכנסייה בידי הקארולינגים הראשונים; ייתכן שגם הכריסטיקיה (charistikia) הביזאנטיניים נבעו לפעמים מסיבות דומות, מכל מקום לפרונויה (pronoia) – בהשוואה למענקים בסטטוס של כמעט-בעלות – היה יתרון בכך שהענקתה הייתה כרוכה במתן שירותים ציבוריים.

עם זאת, הפרונויה נותרת במשך זמן רב מושא לגבייה מנחלת המדינה, ואילו האקטאע המוסלמי משקף התפתחות נוספת, בכך שהמושא שלו (מה שמוענק) אינו חלק מרכוש המדינה, אלא חלק מהזכויות הפיסקליות של המדינה על תחום של בעלות פרטית. אמנם במשך פרק זמן מסוים נותר האקטאע (שנוצר באופן הזה) שונה מאוד ממה שעתיד להיות "האחוזה", משום שניתן בכל עת לבטלו או לשנותו, ובלבד שהנהגה ממנו יקבל את התמורה שחייבים לו (אם עורו מספק את השירות). ואולם, במשך הזמן נטה האקטאע להפוך מושא להורשה, וכאשר מתמש תהליך זה, מובן מאליו כי הוא מידמה באופן ברור לאחוזה (fief). לעומת זאת, הקונצסיה של הממשלות המתוזזות התפתחה לתצורות שהעניקו לנהגה אוטונומיה הולכת וגדלה; ומכיוון שלעתים תכופות היוותה הענקתה אקטאע, קיימת נטייה לזהות בין האקטאע לבין הכהונה הציבורית, ואפילו בינו לבין תחום הסמכות של כהונה ציבורית זו. מכאן נבע ריבודם של שני סוגי אקטאע, שהפכו פחות ופחות נבדלים זה מזה מבחינת השפה. כאן ברורה מאליה ההתאמה עם התפתחותן של האחוזה הגדולות של הממשלה בתקופה שבה התעצבה הפאודליות המערבית במונח המדויק.

גם במערב, הדבר שעליו מוותרת המדינה אינו עוד חלק מנכסיה, אלא זכויותיה על נכסיו של הוולת. כאן נקודת המבט הפיסקלית אינה היחידה; ובאופן כללי יותר מדובר בכל המבנה הפוליטי-חברתי של משטר, שארגון יחסי התלות בו בא במקום מנגנון המדינה של ביוזף או של האסלאם. ואולם, השיטה החדשה כוללת במידה לא פחותה,

ובין שאר המאפיינים, גם את היתרון של יחס ישיר ומייד בין משאבים לבין שירותים, שהיה יעדו של מוסד האקטאע המוסלמי המחודש. נכון הוא כי שיטת האקטאע מעולם לא הקיפה את סך כל אדמותיה של מדינה כלשהי, דבר זה נכון במידה רבה אף יותר לגבי שיטת פרזוניה. כמו כן, נכון שבגלל עוצמתו של החוק השרעי היא גם לא העניקה למחזיק בנכס את כל הסמכויות שהיו לפאודל במערב באחוזה; אין להתעלם גם מכך שהפלישות שבו והעמידו בספק אם לא את העקרון של השיטה, הרי לפחות את הקבוצה הנהנית, ובכך החלישו ופגעו בתהליך הפיכת האקטאע לנכס בר הורשה. זאת ועוד: משאבי כוח האדם בדמות העבדים, שבעצמם היו קשורים לאפשרויותיה של כלכלת המסחר, אפשרו לנסיכים (שהקימו גייסות צבאיים חדשים) להילחם, תכופות בהצלחה, נגד הנסיות הבדלניות של שועיהם ורוזניהם. אין אם כן מקום לדבר על התפתחות פאודלית מלאה, ואף לא על "משטר" פאודלי, ולו רק מנקודת מבט זו. עם זאת, אי אפשר להכחיש כי בכל זאת התקיים מוסד פאודלי, וכי בכל זאת הייתה התאמה בינו לבין מקבילותיו באירופה. יש להסיק מכך כי התפתחות זו יכולה להתרחש לא רק כאשר התברר מתקיימת על כלכלה שהיא חקלאית בעיקר ומסחרית אך במעט, אלא גם כאשר המדינה אינה שואבת מכלכלת הסחר, באופן יחסי, הכנסה המספיקה לה כדי לעמוד בכל חובותיה, תהא אשר תהא מידת התפתחותה של כלכלה זו.

עם זאת, יש היבטים אחרים של הפאודליות שיש להביאם בחשבון. בפאודליות המערבית, המחזיקים באחוזה הם הכפופים ישירות למרותו (הפרטית) של הנסיך. דומני כי בביוזף כמעט שאין סימנים לתפיסה מקבילה. באסלאם הבעיה היא יותר מסובכת. במרבית המקרים הקצינים הבכירים המחזיקים באחוזה הגדולה היו עבדים במוצאם, שהועלו לדרגות הגבוהות ביותר; גם כאשר שוחררו בסופו של דבר, הם נותרו קשורים אל אדוניהם בקשר של כפיפות אישית ופרטית. לכן, אם לא מתקיים הקשר המוסדי ההדדי, זה שגרם לכך שבפאודליות המערבית לא היה ואסאל בלי אחוזה ולא הייתה אחוזה בלא יחסים של ואסאליות, כי או לא נותר אלא לקבוע שבין המחזיק באקטאע לבין מי שהעניקו יש מערכת יחסים של תלות אישית. זאת ועוד: כאשר אישיות גדולה מגיעה לאוטונומיה פוליטית של ממש, היא כופה על שועי הנסיכות שלה להישבע לה אמונים, ואף מביאה לכך ששמה משולב בתפילת יום השישי לצד שמו של הריבון, שהיא (האישיות הגדולה) ממשיכה להכיר במרותו. אכן חכם ופיקח יהיה מי שיוכל לומר האם השבועה הזו או התפילה הזו מכוננות כלפי המחזיק בסמכות הציבורית או שמא כלפי האדם הפרטי שמכהן באותו התפקיד הציבורי (וגם כאן, אני מאמין כי בוטרוש, עד כמה שיהיה אנטי-יוריסט – מתנגד למדע המשפט – מניח לעצמו לערוך הבחנות שלעיתים יש להן אך ורק משמעות משפטית).

ההבדל העיקרי בין התלות של המחזיק באקטאע באדונו לבין תלותו של הוואסאל

באודונו שלו הוא קודם כל הברל קונספטואלי. ניתן לדון במידת יעילותה של תלות זו: הוואסאליות, שנולדה מחוץ לתחומיו של השעבוד, היא חוזית; נובעת ממנה חובה של האדון להגן על הוואסאל שלו, שכמובן נעדרת מן הניסוחים המשפטיים של העבדות או אפילו של הסטטוס של העבד המשוחרר. עם זאת, מצד אחד, הנסיך המערבי אינו סתם שותף שווה לוואסאל שלו, אלא מנהיג שהוא לעתים קרובות תובעני; מצד שני, קשה להעלות על הדעת נסיך מזרחי המעניק לעצמו תכופות את הסיפוק של יצירת ניכור בינו לבין האנשים שעליהם נשען כוחו – ולו רק בכך שאינו מגן עליהם (אפילו אם יש לו הזכות לגרום עוול לקציניו רמי המעלה). עם זאת יש לזכור: גם אם הוואסאליות לא נולדה מן העבדות, הרי היא גם לא נולדה מקרב בעלי החסינות החופשיים הגדולים, גם כאשר הצליחה להכניס אותם אל תוך מסגרתה.

ככלל, הפאודליות המערבית מאופיינת כריבוד של אחוזות ושל פאודלים, ולכן אין הנסיך יכול להגיע אל אחרוני נתיניו אלא באמצעות מתווך; ואולם, היו מקרים או מחוזות – במיוחד במדינות הנורמנדיות – שבהם המתווכים הללו לא היו קיימים, והנסיך היה האדון הישיר של האבירים הפשוטים. גם במזרח היו נפוצים שני סוגי המקרים – אם כי בהבדלים מסוימים. המדינות השייכות למסורת התורכית-סלג'וקית הן מייצגות של המבנה ההיררכי; ואילו מצרים של השושלת האיובית ושל הממלוכים מייצגת את המקרה השני, שבו יש לאנשי הצבא כוח כקולקטיב, אם כי בדרך כלל איש מהם אינו בעל כוח כזה כיחיד (נוסף על כך, במצרים מעולם לא הוצא האקסאע מתחום שליטתה של המדינה, ומעולם לא היה מעמדה של משפחה שהחזיקה בו יציב עד כרי כך שלא ניתן היה להחליפה באחרת).

היו שציינו והדגישו כי בין ה"פאודליות" המוסלמית לבין ה"פאודליות" המערבית שרר הבדל גדול, שהתבטא בכך שהמוקטע המוסלמי חי בדרך כלל בעיר. אולם הבדל יכול להיות פחות משמעותי אם במקום להשתמש כבסיס להשוואה בצרפת הצפונית או בגרמניה המערבית (כפי שעושים תמיד כשעורכים השוואות למערב), נבחן את המצב ששרר באיטליה.

אין צורך להתעכב על כך: העולם המוסלמי לא היה מרושת מן המסד עד הספחות ברשתות של יחסי תלות פרטיים וציבוריים; שיטת האקסאע לא כיסתה את העולם המוסלמי לחלוטין, אפילו לא כשהתופעה הייתה בשיאה, והיא לא העניקה למחזיקים בו את הסמכויות שמהן נהנו הפאודלים האירופים; ויש גם הבדלים נוספים. רק לעתים רחוקות, וגם זאת מתוך מידה של רישול, ניתן להעניק את התואר "פאודלי" למשטר של המדינות המוסלמיות. יתר על כן, בהחלט ברור כי בניגוד למערב, העולם המוסלמי לא פיתח, לא בשום זה ולא בשום אחר, תיאוריה של חברה מן הסוג הפאודלי; זאת מכיוון שהדבר מנוגד לחלוטין למסגרתו המוסגית של החוק המוסלמי. לאור כל זאת, מעניין לגלות כי בכל זאת היו קיימים מוסדות אשר באופן כללי אנו יכולים לכוונתם בשם

"פאודלים", והיו קיימים נצרים של פאודליות שאינם בלתי ניתנים לזיהוי. אני מניח שמסקנות דומות ניתן לגזור גם בנוגע לחברות "אסייתיות" אחרות.

איני יודע, לנוכח כל האמור לעיל, אם הפאודליות המערבית הייתה נראית בעיני כה מקורית כפי שנראתה בעיניו של בוטרוש, שכינה אותה "בתו של המערב". מקורית? ודאי שהפאודליות המערבית היא מקורית, אך זאת מפני שהתקיים בה מפגש שמקורו בנסיבות ההיסטוריות; מפני שהשתלבו-התמוזגו בה, אך ורק בתחום הקארולינגי, מרכיבים, שבמקומות אחרים נותרו פרודים (או מתואמים במידה בלתי שווה); מפני שהשיטה נתגלגלה לדרגה של טוטליות שלא מומשה בשום מקום אחר. האם ניתן לומר כי המרכיבים הם מקוריים ובלבדיים? שיש בהם כאלה שאין למצוא בשום מקום אחר? ששילוביהם אפילו לא החלו להתממש במקום אחר? דומני שקשה לענות בחיוב על השאלות הללו.

והנה, אם נחזור אל העניין העומד לפנינו, ודאי הוא שיש לומר כדלקמן: כדי שתהיה אפשרות להשיב תשובות מוצקות לשאלות מעין אלה, צריך שייערכו מחקרים על בסיס ידע נכון ומדויק של המונחים השונים המשמשים להשוואה, ושתהיה שפה משותפת. והרי זה ההפך הגמור משימוש בלתי מוגדר במונחים טכניים השאובים מחברות אחרות. לא למילה "בֶּנֶפִּיִצְיוֹם" (beneficium) ולא למילה "אקסאע" היו תמיד משמעויות זהות, ולעולם אין אפשרות לתרגם בדיוק מוחלט את זו הראשונה באמצעות זו האחרונה או להפך. יש לנקוט גישה של שיקול הדעת, ולא להסיק מן הדמיון שבין כמה מוסדות המוצאים מהקשרם או מן הניגוד ביניהם כי יש דמיון (או ניגוד) כולל ומקיף, שניתן לבטאו באמצעות הרבקה של תווית למשטר. ולסיכום: יש לדעת כיצד להסתכל בו בזמן בחלק ובשלם; מאחורי המילים, יהא אשר יהא טווח משמעותן, יש לראות את המציאות הקונקרטית.

אני מודע לכך שמתן מעין שיעור כזה על אודות דברים כה בסיסיים עשוי להיראות מנוחף. קל וחומר, קטנת מלת שיעור שכזה לשותפים לעבודה שהם מלומדים בעלי שיעור קומה. ובכל זאת, אולי נורמלי הוא שכל אחד מאתנו יחלוק עם האחרים את הדברים שהוא רגיש להם בגלל אופיו או בגלל תחום התמחותו. טבעי הוא שבבואנו להתכונן לתפקידנו בתומורת, נכוון את כינורותנו זה מול זה. והנה, לרוע המזל, אם נביט על עבודותיהם של עמיתינו (ולעתים של אלה שמן השורה הראשונה), או על עבודותנו שלנו, או על המאמרים בכתב העת הזה ממש – מי מאתנו יעז לומר כי הם מכוונים ומתואמים זה לזה? מי יעז לומר כי אנו עצמנו השגנו כבר לחלוטין את הגישה הנחוצה של ההשוואות, ואת הקפדנות הנחוצה של המתודות; הייתי מאושר במיוחד לו הקדמה זו, שהיא חלקית ונטולת יומרה, תוכל (לפחות) לייסד בינינו לבין עצמנו או בינינו לבין אחרים, דיאלוג פורה.

רשימות ביקורת

קלוד כאהן

ביבליוגרפיה

- Boutruche, Robert, 1959. *Seigneurie et féodalité*, Paris.
- Cahen, Claude, 1953. "L'évolution de l'iqṭā'", *Annales*.
- Cahen, Claude, 1960. "Au seuil de la troisième année: réflexions sur l'usage du mot de féodalité", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3: 2-20.